

JÁRVÁNY, VÁROSI KÖRNYEZET ÉS A KÖZEGÉSZSÉGÜGY MEGSZERVEZÉSE

A városegysítés esztendejét a budapestiek számára egyebek között a kolera újabb, immár ötödik látogatása tette emlékezetessé. A XIX. század e rettegett járványa alapjában egy hagyományos, „középkori típusú” katasztrófa jegyeit viselte magán, de amikor 1830–1831-ben megjelent Európában, sokkoló erővel mutatta meg az új ipari, városi civilizáció sebezhetőségét is. Pánikjelenségek, az életet megbénító kétségbeesett karantén jellegű intézkedések, koleralázadások kísérték az első pandémia útját. A hatalom reflexszerű reakciója az emberek és javak mozgásának akadályozása volt, ami a kolerát ugyan nem tudta feltartóztatni, az amúgy is kritikus pontig hevült társadalmi feszültség robbanásához viszont gyúanyagot szolgáltatott. Nem volt ez másképp Pesten sem: 1831. július 17-én az első koleraesetek hatására elrendelt zárlati intézkedések a diákság, majd a hozzájuk csapódó mesterlegények és munkások megmozdulását váltották ki, aminek a katonaság sortüze vetett véget. A későbbi járványok alkalmával – 1848–1849-ben, 1854–1855-ben, majd 1866-ban – a szigorú zárlat- és karanténintézkedések már jórészt elmaradtak.

E védekezési stratégia kudarca Európa-szerte azoknak a befolyását erősítette, akik nem hittek a kolera fertőző voltában, hanem a bomló szerves anyagok által kibocsátott ártalmas „kigőzölgéseket” (miazmák) tartották a betegség okának. A térbeli terjedés megállása helyett mindinkább az a törekvés került előtérbe, hogy a levegő kártékony „miazmaikkal” való telítődését elősegítő környezeti tényezőket kiküszöböljék. A járványnak a miazmaelméleten alapuló „lokalista” magyarázata ezáltal tudományos alátámasztást nyújtott ahhoz a polgári mentalitásban amúgy is végbemenő átalakuláshoz, amely a mindennapi életkörnyezet tisztaságát, higiénikus voltát a rendezett polgári élet elengedhetetlen alkotóelemeinek sorába emelte, a fizikai, testi tisztátalanságot pedig a morális fertő képzetével hozta közös nevezőre. A rossz szag, áradjon az emberi testből vagy a „város testéből” – megrekedő csatornák nyílásából, általuk elszennyezett folyóvízből, szemétra-kásból – immár nem egyszerűen kellemetlen volt: veszélyt jelzett, a gyilkos kórt gerjesztő miazma csírázását. A kolera ily módon maga is nem csekély ösztönzést adott ahhoz, hogy az angol „sanitary movement” felfedezze a modern ipari nagyvárost mint az egész társadalmat fenyegető higiéniai és morális kockázatok kritikus mértékű felhalmozódásának helyszínét. Az 1840-es években kibontakozó higiéniai mozgalom kezdeményezője, Edwin Chadwick a városi környezet rendbetételét a társadalmi reform kiindulópontjának tekintette, a legfontosabb feltételnek, ami lehetővé teszi az alsó rétegek létviszonyainak javítását. A döntő pontot ezen a téren a tisztálkodáshoz szükséges vízmennyiség biztosítása jelentette mindenki számára, és a miazmát gerjesztő szennyeződés, mindenekelőtt az emberi ürülék gyors, hatékony, lehetőleg észrevétlen eltávolítása. A két feladat megoldása szorosan összefüggött: a vízvezeték kiépítése tette lehetővé az új találmány, a water-closet tömeges alkalmazását is, ami módot adott az egész várost átfogó egységes, úszató rendszerű csatornahálózat hatékony működtetésére.¹

Az 1850–1860-as években még általánosnak számított, hogy a városok magánvállalkozásra hagyták vízműveik – mint ahogy egyéb közműveik – létesítését. Közép-Európa nagyvárosaiban a kommunális tulajdonú vízművek keletkezésének, illetve a korábban magánvállalkozás keretében épített vízművek községezésének igazi nagy hulláma csak az 1870-es évektől bontakozott ki.

Pesten 1856-től jelentkeztek különböző vállalkozók vízvezetési tervekkel. A városvezetés legkömolyabban a Szapáry Antal által fémjelzett „vízvezetési társulattal” tárgyalt, de az elhúzódo tárgyalások során kitűnt, hogy a víz árát igen magasra kellene emelni ahhoz, hogy a mű nyereséget hozzon a befektetőknek. Az ügyet végül az 1866. évi kolerajárvány mozdította ki a végtelen egyeztetések ingoványából: mire a járvány kimúlt, elkészült a társulattal kötendő szerződés tervezete is. Mivel azonban Szapáryék 90 éves monopóliumhoz ragaszkodtak, és a hálózat további kiterjesztésére is csak meghatározott jövedelmezőséget biztosító fogyasztás esetén akartak kötelezettséget vállalni, a város végül a saját beruházásban történő építés mellett döntött, és 600 000 forint kölcsönt vett fel.

A tervezésre és az építkezés irányítására Hamburg és azt követően még más német városok vízvezeték- és csatornarendszerének tervezőjét, a kor első számú nemzetközi szaktekinélyét, Chadwick munkatársát, William Lindley-t sikerült megnyerni. Ő a téglavetőtelken (kb. a mai Dráva utca torkolatánál) megvalósítandó mesterséges szűrészű vízkivételi művet javasolt Kőbányára telepítendő víztároló medencével. A vezetékhalózzal együtt várható összköltséget 2,5 millió forintra becsülte, ez azonban csak úgy látszott finanszírozhatónak, ha a vízszolgáltatás már egy éven belül beindulhat, és az általa szolgáltatott jövedelem képezheti az alapját újabb kölcsön felvételének. A végleges vízmű kivitelezésének megkezdése esetén azonban nem lehetett arra számítani, hogy az egy éven belül vizet adhat és jövedelmet termelhet. Ezért Lindley azt javasolta, hogy a nehézséget egy, a hajóhivatali telken (a mai Kossuth Lajos tér területén) létesítendő parti szűrészű ideiglenes vízművel hidalják át, ami a kezdetben várható csekély vízszükséglet kielégítésére elegendő lesz. Már az építkezés fázisában látszott, hogy a parti szűrészű víz kevés, ezért egy eredetileg nem tervezett második aknakút építése mellett egy felszíni vízkivételre szolgáló szívócsövet is a folyóba vezettek.²

1869. november 1-jén a vízmű megkezdte a lakosság számára a vízszolgáltatást. Hamarosan kitűnt, hogy az igények felmérését alaposan elvették, a csőhálózat kiterjesztését már azok után sietve, a hajóhivatali telken adódó víznyerési lehetőségekkel kevésbé számolva folytatták. 1870-ben sor került egy harmadik aknakút építésére is, miközben a mennyiségi elégtelenség mellett a víz élvezhetősége ellen is sokasodtak a panaszok. A teljes vízmű eredetileg 10-20 évre tervezett 2,5 millió forintos költségével szemben a megszavazott kiadások már 1869-ben elérték a 2,15 millió forintot, amire Lindley úgy nyilatkozott, hogy „számítása csakugyan áll, de csak a város belterületére nézve, és hogy eddigi sokévi tapasztalása mellett ily esettel s nevezetesen ily élénk részvétellel, mely a vízvezetéknek a kültelkekre való kiterjedését szükségessé tette, eddig nem találkozott...”³ 1870-1871-ben a város lakosságának kb. egyötöde élt már a vezetékhalózzal bekötött házakban, magának a hálózatnak a terjeszkedése azonban jóval gyorsabb volt, mint amit ez az arány mutat. Ebben nem kis szerepet játszott a vízígényes iparágak nyomása.⁴ A közgyűlés „a számos jelentkezés és a jelentkezőknek azon oknál fogva, hogy a vízmű szállító képessége az eddigi bevezetések által ki van merítve történt visszautasítása”⁵ miatt 1871-ben egy negyedik szűrőkút létesítését is elhatározta a hajóhivatali telken, annak ellenére, hogy Lindley ezt ellenezte, és a végleges vízműnek az újpesti szigeten történő kiépítését sürgette. A vízszint emelkedésekor a Duna átitatta a szeméttel feltöltött talajt, iszapos hordalékkal szennyezte el a szűrőberendezést. A parti szűrészű víz kiegészítésére egy második szívócsövet is a Dunába vezettek, a szakértők által javasolt mesterséges szűrőberendezés viszont nem készült el hozzá. Ilyen körülmények között a háztartások vízszükségletét is jelentős részben nyers Duna-vízzel elégítették ki. A vízvezeteki bekötést kérelmezőnek már eleve nyilatkoznia kellett arról, hogy „kötelezi magát szüretlen Duna-vízzel is megelégedni”.⁶

Megsokasodtak a Lindley tevékenységét érő kritikák. Fő ellenfele Bürgermeister Antal kútmester volt, aki maga is pályázott a pesti vízvezeték megépítésének dicsőségére, és 1870-től sorozatosan bombázta a tanácsot az ideiglenes vízmű tervezési és kivitelezési hibáit taglaló terjedel-

mes dolgozataival. Elérte, hogy a város külföldi szakértőket is felkért Lindley munkájának felülvizsgálatára. Az eredményt a közgyűlés 1872. július 10-én tárgyalta, és „megnyugtató örvendetes tudomásul” vette a tanácsnak azt az értékelését, hogy a szakértők „lényegében és a főrészekre nézve” helyesnek tartják a vízvezeték művét.⁷ Ekkor azonban már a testületen belül is erősen megszokottak a vélemények. A kolerabizottmány szeptember 24-i ülésén a tiszti főorvos már kijelentette, hogy járvány esetén a vezetéki víz annak legalkalmasabb terjesztője lesz.⁸ Az indulatok kiváltképp akkor csaptak össze, amikor éppen a járvány küszöbén napirendre került a végleges vízmű megépítésére Lindley-vel kötendő szerződés tervezete. Még az is felmerült, hogy maga a Duna vize sem felel meg a célnak, és – Bécs mintájára – tiszta hegyi források vizét kellene a városba vezetni. A sajtó és a háborgó közvélemény egy része szívesen találta meg a bűnbakot a külföldi szakemberben. A személye körül kialakított közhangulat jellegzetes megnyilvánulása volt a *Borsszem Jankó* egyik karikatúrája, amely a járvány kitörése után a viperahajú boszorkányként megrajzolt „Miss Cholérát” „Master Lindley” jegyeseként ábrázolta...⁹ (kat. 2.6.2.)

A kolera szempontjából legveszedelmesebbnek tekintett talaj- és „légfertőztetés” fokát nagymértékben a csatornázás állapota határozta meg. Az 1860-as évek végén már nyilvánvaló volt, hogy a kisváros igényeihez szabott régi csatornák rendszertelen bővítésével létrejött hálózat nem képes funkcióját ellátni. A régi csatornák építésénél még arra törekedtek, hogy a szennyvíz minél rövidebb úton kerüljön a Dunába. A kitorkollások a város egész hosszában elszennyezték tartalmukkal a folyót. „A kifolyó anyag maga szenyves (sic!), igen kellemetlen szagú, a Duna vizével csak lassan elegyedik, s messze a part mellett higítatlanul foly el, míg nem a Dunavízfordók által a barátságatlan elemtárstól megszabadítatik. A nyílásokon át igen dögletes bűz terjed kifelé, – mi főleg a meleg nyári napokon észlelhető” – írta a kiemelkedő higiénikus, Fodor József a korabeli árnyékszék- és csatornázási rendszereket bemutató, 1869-ben megjelent művében.¹⁰ Fodor határozottan kiállt az egységes, úszató rendszerű csatornahálózat létesítése mellett, amely az ürüléket a háztartási, ipari szennyvízzel és az esővízzel együtt, a lefolyó víz által sodortatva vezeti a városon kívül a Dunába. Ez a módszer még korántsem számított általánosan elfogadottnak. Igen sok külföldi városban alkalmazták a „hordórendszert”, azaz a fekáliát külön e célra szolgáló edényekben gyűjtötték és trágyaként értékesítették. Sokan állították, hogy az egységes úszató rendszerű csatornázás kifejezetten veszélyes, mivel fennáll nagy mennyiségű fekália megrekedésének a lehetősége, és ezáltal a város alatt minden addiginál veszélyesebb, hatalmas „pöcegödör” keletkezik, másrészt a szennyvizet befogadó folyók is elszennyeződnek, miközben a trágyázási lehetőség kihasználatlanul maradásával hatalmas nemzetgazdasági érték megy veszendőbe. A water-closet meghonosításának költségeit csak kelletlenül vállaló háztulajdonosok vagy a csatornataralom mezőgazdasági értékesítéséből üzletet remélők pedig szívesen hallgattak ezekre az érvekre.

Az új pesti csatornarendszer előkészítésének folyamata 1869-ben kezdődött egy angol vállalkozó ajánlatával, amelynek az alapjául szolgáló tervet Joseph Bazalgette, London csatornázó főmérnöke készítette. 1872-ben Beiwinkler Károly nyújtott be tervezetet, amely a meglévő radiális hálózat továbbfejlesztésére épült volna, az ürüléket pedig a házak földszintjén kialakított, vízzel telt üregekben javasolta összegyűjteni, és a házi bekötéseknél létrehozott csappantyúk egyidejű megnyitásával naponta egyszer bocsátani a hálózatba, ami szerinte biztosítaná a megfelelő sodrást. Beiwinkler tervét a közgyűlés éppen a kolerajárvány alatt, november 20-án tárgyalta, és annak elejtésével az angol ajánlat kapcsán már 1870-ben kimondott alapelvet erősítette meg: a létesítendő rendszer „... a Dunával párhuzamos nagy csatornában a folyadékot összegyűjtve, azt a város területének berondítása nélkül s annak határain kívül vezesse a Dunába, egyszersmind pedig a jelen meg nem felelő csatornázási és vízvezetési rendszer által átnedvesedett városi talajnak kiszáraitását lehetővé tegye”. A Beiwinkler-féle öblítőkészülék kötelezővé tétele helyett csak azt határozták el, hogy az új építkezéseknél „hirdetmény útján ajánltsassék”.¹¹ Noha a városban 1873-ban már működött 3010 vízőblítéses vécé,¹² az általános még a belterületen is az volt, hogy az ár-

nyékszékek nyílása az ejtőcsatornákon keresztül, mindenféle bűzelzárás és öblítés nélkül, közvetlen összeköttetésben volt a csatornaüreggel. Az udvari és az utcai csatornák általában téglából készültek, lapos fenekűek voltak, megfelelő eséssel nem bírtak, tartalmuk a téglafalon átszivároghva szétterült, és elfertőzte az altalajt. Csak 1869-től kezdtek tojásszelvényű, cementfalazatú csatornákat építeni. Nagyobb baj volt, hogy a hálózat már közepes vízállásnál is jórészt megtelt Duna-vízzel, magas vízállás, nagyobb esőzések alkalmával pedig, az elárasztás ellen védekezve, a kitorkolásokat el kellett zárni, és a csatornák tartalmát szivattyúkkal juttatni a folyóba. A csatornák a rettegett „légfertőtlenítés” állandó forrásai voltak. „A mellettük elmenő orrát hányszor csapja meg a belőlük feltoluló bűzös lég. Bennük hányszor reked el, s mily utálatos sárdombok rakatnak össze az utcákon a tisztításnál! S a Dunaparton, ott, hol a Dunába ömlenek, mily bűz, mily szenny! Csak említésük is utálatra gerjeszt” – festi le az állapotokat Fodor.¹³ A beömlési rácsokon és az árnyékszékeken át az utcákat és a házakat elárasztó csatornabűz állandó kísérője volt a mindennapoknak. A tanács csak 1875-ben rendelte el, hogy a csatornanyílásokat szifonos fedővel kell ellátni, a csatornázott és vízvezetékekkel ellátott házakban pedig kötelezővé tette vízöblítéses vécé alkalmazását, és előírta, hogy a pócegödörös árnyékszékeket – amelyek további fenntartását csak csatornázatlan utcákban engedélyezték – fedővel kell ellátni.¹⁴

Ami a köztisztasági viszonyokat illeti, mind az utcatisztítás, mind a házi szemet kihordása jórészt vállalkozókra volt bízva. Az állapotokat érzékelteti, hogy a tanács csak 1874-ben találta úgy, hogy a „váci-ország úti és kerepesi uti boulevard” (azaz a mai Bajcsy-Zsilinszky út–Károly körút–Rákóczi út vonala, akkor is a város egyik fő közlekedési ütőtere) hetenkénti kétszeri söprése nem elegendő, át kell térni a naponkénti söprögetésre.¹⁵ A város terei, üres és építési telkei szinte kivétel nélkül kijelölt és ki nem jelölt személtalrakó helyként szolgáltak, az összegyűjtött utcai szemetet pedig jórészt a város talajának a szabályozási munkák folytán szükséges feltöltésére használták fel. A házi szemetet 3 naponként fuvarozták el és hordták ki a város környékére. Csak a kolerajárvány idején kötelezte a járványbizottság a szemétkihordási vállalat bérlőjét, hogy 1872. november 15-től térjen át a naponkénti elszállításra.¹⁶

Mindent összevetve: a nagyvárosi kolerajárvány kitérésének klasszikus előfeltételei jóformán kivétel nélkül együtt voltak az egyesülő fővárosban. A koleravibrióval fertőzött személyek ürüléke a csatornakiömléseken keresztül a város egész hosszában, így a vízmű környékén is elszennyezhetette a folyót, a fertőzött víz pedig a szűretlen Duna-víz nagyarányú kiemelése következtében akadálytalanul bejuthatott a vezetékhálózatba, pillanatok alatt eljuttatva a kórokozót a város egymástól távoli pontjaira. A vízvezetékek el nem látott városrészekben pedig a kezdetleges csatornákból a talajba szivárgó csatornatartalom vagy a sokszor a kút közelében lévő, szintén nem szigetelt pócegödörök tartalma fertőzhetette el könnyedén a kutak vizét. A külterületeken a csatornákat sok helyütt még csak nyílt árkok képviselték. A zsúfolt lakásviszonyok ideális körülményeket teremtettek a közvetlen érintkezés útján történő ragályozás számára. Különösen kritikus pontot jelentettek az elsősorban napszámosok által igénybe vett, a Lipótváros, Terézváros, Józsefváros és Ferencváros külterületein egyaránt nagy számban előforduló tömegszállások, ahol a hihetetlen zsúfoltságot, az elemi tisztálkodási lehetőségek hiányát a közös árnyékszékek teljesen elhanyagolt állapota és a pócegödörök hanyag tisztítása, a szeméthegek felhalmozódása tetézte.

A járvány 1872 szeptemberében érte el az országot, a fővárosban pedig október végén ütött ki. Márciusig tartó első szakaszában Pesten 1031 fő kapta meg a kolerát, közülük 432-en haltak meg. Budán 817 kolerabeteget ápoltak, és 325 halálos áldozatról számoltak be. Szórványos esetek továbbra is felbukkantak, majd 1873. július közepén öltött ismét járványos méreteket a kór, és szeptember végéig pusztított erőteljesen. Márciustól októberig Pesten 4348 fő kapta meg a betegséget, és közülük 2189 halt meg; Budán 500 betegből 224-en haltak meg.¹⁷

Az egyéni védekezésre, a betegek szigorú elkülönítésére, tárgyaik fertőtlenítésére vonatkozó szabályokat szigorúan érvényesítették, a megelőzést, az általános tisztaságot szolgáló intézkedé-

Régi szerelem — új házasság.

MISS CHOLERA
MASTER LINDLEY
JEGYESEK.

2.6.2. Régi szerelem – új házasság. Borsszem Jankó, 1872. november 3. 9.

sek ehhez képest lényegesen kevésbé voltak hatékonyak. A háztulajdonosokat kötelezték az árnyékszék és a házi csatornák rendszeres napi tisztítására és fertőtlenítésére, a szemet és a trágya eltávolítására, a túlszűfoltosság elkerülésére. A városigazgatás nem rendelkezett megfelelő szervezettel és személyzettel mindenek ellenőrzésére. Ez a kerületenként, a kerületi előljáróságok munkájában amúgy is közreműködő „intelligensebb elemekből” alakított „vészbizottságok” vagy járványbizottságok feladata volt. Nekik kellett házról házra járva ellenőrizniük az előírások betartását. Még a fertőzés áldozatául esett egyének holmijának, lakóhelyének fertőtlenítése is saját családjuk feladata volt. Ezt csupán 1882-től intézményesítették, amikor először alkalmazott a városi hatóság minden kerületben hivatásos „desinfecteur”-öket.¹⁸

Az önálló városi közegészségügyi intézményrendszer megalapozásának döntő lépései az 1850-es években történtek meg. Az abszolutista kormányzat rendelkezésére 1850-ben választották el első ízben Pest város főorvosának tisztségét a Szent Rókus Polgári Kórház igazgatói állásától, és ekkortól működött többé-kevésbé folyamatosan az egészségügyi bizottmány. A tisztí főorvos mellett még 1872–73-ban sem működött szervezett hivatal. A 8 kerületi főorvos alapvető feladata a szegény betegek gyógyítása volt. Orvosi kerületenként 1–1 halottkém és bába, a szegényház és dologház orvosa, valamint 5 állatorvos alkotta a város kórházon kívüli egészségügyi személyzetét.¹⁹ Kőbányán csak 1873. január 1-jétől szerveztek kerületi főorvosi állást (ez volt a 9. orvosi kerület), itt korábban a hatósági állatorvos foglalkozott seborvosként emberek gyógyításával is.²⁰ A kolerajárvány alatt napidíjas járványorvosokat is alkalmazott a hatóság, lakásukat vörös lámpásokkal jelölték meg. Valamennyi orvost köteleztek a koleramegbetegedések azonnali bejelentésére, az ezt elmulasztókkal szemben 50–100 forint bírságot helyeztek kilátásba. A fertőző betegségek általánosan kötelező bejelentését csak később, 1881-ben vezették be, addig a magánorvosok által kezelt fertőző betegekről nem álltak a hatóság rendelkezésére megbízható kimutatások.

Az egyesülő fővárosnak két közkórháza volt. A már Pest városa által eltávolításra ítélt Szent Rókus Közkórház, amelyhez az 1860-as évek végén csatolták fiókkórházként az Üllői úti vámnál található, a katonaságtól megszerzett barakképületeket. A mai Széna tér környékén elhelyezkedő budai Szent János Közkórházat Gebhardt Lajos Rókus kórházi igazgató minősítette „e nemben hazánk legprimitívebb intézeteinek egyike”-ként.²¹ A Rókus, fiókkórházával együtt, kb. 1200, a Szent János kórház, a városegyesítés után fiókkórházként hozzácsatolt óbudai kórodával együtt mintegy 300 beteget tudott befogadni. Kolerabetegek felvételét a Rókus kórházban megtiltották, az Üllői úti barakképületben, valamint a Kerepesi úti omnibusztelepen rendeztek be ideiglenes járványkórházat. Ezenkívül az izraelita hitközség kórháza látott el jelentékeny számú kolerabeteget. Budán a járvány első szakaszában a betegek többségét az Irgalmasok Kórháza, részben pedig a Szent János kórház fogadta be. 1873 májusában a honvédség kiürítette a Várfok utca és a Vérmező találkozásánál lévő Aszalay-féle laktanyaépületet, ettől kezdve ez szolgált járványkórház céljára.

A környezetorientált járvány megelőzés súlyos intézményes és anyagi korlátokba ütközött. A legsúlyosabb kudarcot az a tény jelentette, hogy a közegészség legfőbb emeltyűjének remélt vízvezeték az adott körülmények között maga is inkább elősegítette, mintsem gátolta volna a járvány kitörését. A járványgócként szolgáló tömegszállásokról, túlnépes lakásokból kitelepítendőkh számára csak a kitoloncolást tudta kilátásba helyezni a városi hatóság. Mindemellett mégiscsak itt lehetjük fel a tudatos hatósági lakáspolitikai első lépéseit, mindenekelőtt a pincelakások elleni rendszabályokban. A közgyűlés 1873 júniusában csak a végleges lejtmerési magasságra még fel nem töltött utcákban engedélyezte pincehelyiségek lakás vagy műhely céljára történő felhasználását.²² 1874–1878 között 1265 pincelakást tiltott be a városi hatóság.²³

Érdemes megemlíteni, hogy a Fodor József vezetése alatt 1874-ben létrejött egyetemi közegészségügyi intézet közvetlenül a kolerajárványnak „köszönhette” felállítást. 1872 novemberé-

ben a Budapesti Királyi Orvosegylet tett javaslatot a kolera természetére vonatkozó kutatások megindítására. Az orvosi szakma akkori „csúcsszerve”, az Országos Közegészségügyi Tanács a belügyminiszter számára adott szakvéleményében azzal támasztotta alá egy „kolerafigyelő intézet” feltétlen szükségességét, hogy ha az ország a védekezés terén elmarad a nemzetközi normáktól, az súlyos politikai következményekkel is járhat. A kormány 1873 augusztusában elvileg hozzájárult egy „központi észlelde” felállításához, de a „költséges rendszeresítések” lehető mellőzéseivel. Az Országos Közegészségügyi Tanács a leginkább költségkímélő módként az amúgy is létesíteni sürgetett közegészségügyi tanszékekkel történő összekapcsolást jelölte meg, és ily módon törekvése sikerrel járt.

Az egyesülő fővárosban a kolera halálos áldozatainak száma 1872–1873-ban összességében 3400 fő körül volt.²⁴ Alapvetően ez okozta a városegyesítés éveinek kiugróan magas halandóságát. Pesten 1872-ben 47,2 ezrelék, 1873-ban 48,7 ezrelék volt a halálozási arányszám.²⁵ (A kolerajárvánnyal szinte egyidejűleg nyugodott el a már 1871 októbertől tartó himlőjárvány is, amelynek összesen 1372 halálos áldozata volt.²⁶) A város életében ez tekinthető az utolsó hagyományos jellegű népesedési katasztrófának: az egyesített főváros halálozási arányszáma 1874-ben 43 ezrelék, ezt követően pedig immár tartósan 40 ezrelék alatt maradt. Noha a természetes szaporodás egyenlege az 1870-es évtizedet tekintve még negatív volt, 1874 után az I. világháborúig nem mutatkozott többé a születésekhez képest jelentékeny halálozási többlet²⁷

A kolera pusztításának mértékét erősen befolyásolta az egyes lakóközösségek, illetve társadalmi rétegek eltérő veszélyeztetettsége.

A koleraesetek megoszlása városrészenként Pesten 1872–73-ban²⁸

	Esetek száma	A népesség %-ában ²⁹	Háznál kezelték	Kórházban kezelték
Belváros	208	0,8	119	89
Lipótváros	372	1,3	187	185
Terézváros	1684	1,8	925	759
Józsefváros	1364	2,7	783	581
Ferencváros	787	3,1	455	332
Kőbánya	421	7,0	290	131
Vegyes**	543	–	–	543
összesen	5379	2,3	2759	2620

** ismeretlen, lakástalan, dunai hajókról, meg nem állapítható

A megbetegedettek foglalkozási megoszlásának legjellegzetesebb vonása a proletariátus alsó, képzetlen kategóriáinak kimagasló, a lakosság egészén belül elfoglalt számarányukat legalább kétszeresen meghaladó részesedése. Pesten a napszámosok a kolera betegek 35,3%-át, a cselédek és szolgák 10,7%-át tették ki, azaz az esetek 46%-a, ezen belül a kórházban ápoltnak csaknem 60%-a került ki ebből a körből. Budán ettől csak csekély mértékű eltérés tapasztalható: a napszámos és munkás kategória 33%-át, a szolgák és cselédek csoportja 9,7%-át adta a megbetegedetteknek. A jobb parti városrészen szembevetendő a hivatalnokok igen magas, 8,5%-os aránya is a megbetegedettek között, szemben a pesti 2,4%-kal.³⁰

A két járványos év 20 682 főnyi pesti összhalandóságának végül is 12,2%-át (a tisztii főorvosi

hivatal magasabb számait alapul véve 12,6%-át) szolgáltatta a kolera. Az ugyancsak járványosan fellépő himlő okozta mortalitás 5,2% volt. A legnagyobb súllyal szereplő egyedi halálok, a tüdővész, 17,7%-kal magában is meghaladta a két rettegett ragályos kór pusztítását. A kolerához hasonlóan ez a betegség is a fiatal felnőttek körében volt a leggyakoribb. Az összhalandóság mintegy felét az 5 éven aluliak halálózása jelentette, ezen belül az 1 éven aluli csecsemők elhalálózása magában is 32,2%-át.³¹ A koleraévek alatt is két tartósan jelen lévő tényező: az 1 éven aluli csecsemők elhalálózása és a tüdővész együttesen az összhalandóság felét adta, ezek leküzdésére azonban a városigazgatás még jó ideig nem rendelkezett semmiféle stratégiával.

JEGYZETEK

1. Alfons LABISCH: Homo Hygienicus. Gesundheit und Medizin in der Neuzeit. Frankfurt am Main – New York, 1992. 111–118.; Susannae HAUSER: Reinlichkeit, Ordnung und Schönheit – Zur Diskussion über Kanalisation im 19. Jahrhundert. In: Die Alte Stadt 19. (1992.) 292–312.; John von SIMSON: Water supply and sewerage in Berlin, London and Paris: developments in the 19th century. In: Hans Jürgen TEUTEBERG (Hrsg.): Urbanisierung im 19. und 20. Jahrhundert. Köln–Wien, 1993. 429–439.; Brian LADD: Urban planning and civic order in Germany 1860–1914. Harvard University Press, 1990. 37–57.
2. DÓKA Klára: Az első pesti vízvezeték építése. In: *Építés – Építészettudomány*, VII. 1975. 455.
3. Budapest Főváros Levéltára (A továbbiakban: BFL) IV.1303.f. (Pest Szabad Királyi Város tanácsának iratai) X. 1106/1862. kcs. 17372/1872. a vízvezeték művizsgálatára kiküldött különbizottság jelentése 1872. május 3.
4. DÓKA, i. m. 466–468.
5. BFL IV.1303.f. X. 1106/1862. kcs. 17372/1872.
6. BFL IV.1303.f. X. 1106/1862. kcs. 30019/1873.
7. BFL IV.1303.f. X. 1106/1862. kcs. 17372/1872.
8. *Pesti Napló*, 1872. szeptember 25.
9. *Borsszem Jankó*, 1872. november 3. 7.; A járványnak a vicclapokban való tükröződésére l. még BUZINKAY Géza: Közegészségügyünk és orvostársadalmunk a kiegyezés utáni éleclapokban 1867–1875. *Orvostörténeti Közlemények* XXII. 1976. 175–187.
10. FODOR József: Az árnyékszék-rendszerekről tekintettel a hazai, és főleg a pesti viszonyokra. Pest, 1869. 3.
11. BFL IV.1302. (A továbbiakban: Pest Város Törvényhatósági Bizottságának közgyűlési jegyzőkönyvei) 41677–41678/1872. (november 20.)
12. PATRUBÁNY Gergely: Budapest fővárosi közegészségügyi igazgatása. In: GERLÓCZY Gyula–DULÁCSKA Géza (szerk.): Budapest és környéke természetrajzi, orvosi és közművelődési leírása. Budapest, 1879. II. 401.
13. FODOR, i. m. 20.; DARVASY Károly: Budapest csatornázása. Budapest, 1914.
14. BFL IV.1407.b. (A továbbiakban: Budapest Székesfőváros Tanácsának iratai. Tanácsi Ügyosztályok Központi Irrattára) 266/1879–VI.
15. BFL IV.1303.f. V.1818/1872.
16. *Pesti Napló*, 1872. november 26.
17. HALÁSZ Géza: A Buda-Pesten uralgott járványos betegségek történelme, különös tekintettel a choleraára. In: GERLÓCZY–DULÁCSKA, i. m. 88–89., 106.; megjegyzendő, hogy a katonai hatóságok nem szolgáltattak adatokat a polgári hatóságnak a koleraesetekről és halálózásokról, így a katonaságnál előfordult eseteket az adatok nem tartalmazzák.
18. BFL IV.1407.b. 692/1873-VI.; 93/1874-VI.; 2191/1883-VI.
19. BFL IV.1314. (A továbbiakban: Pest, Buda és Óbuda egyesítésére vonatkozó iratok) 739/1873. t. főorv. sz.
20. BFL IV.1302. 17491/1872. (május 27.)
21. BFL IV.1407.b. 2714/1874-VI. 36245/1875. sz.
22. BFL IV.1302. 22997/1873. (június 4.)
23. BFL IV.1407.b. 19316/1879. A közegészségügyi bizottmány albizottmányának jelentése. 1879. július
24. Magyar Országos Levéltár, K 150 (Belügyminisztérium, Általános iratok) 1873-IV-11-3278.
25. HALÁSZ, 1879. által közölt tisztí főorvosi jelentések, amelyek az orvosoktól érkezett naponkénti jelentések összesítésén alapulnak, Pestre 2621 főben, Budára 533 főben, Óbudára 264 főben, azaz összesen 3418 főben adják meg a halottak számát. Pest Város Statisztikai Hivatalának adatai némileg eltérők: a pesti áldozatok számát 2558 (másutt csak 2524) főre teszik. L. KÖRÖSI József: Pest város halandósága 1872 és 1873-ban és annak okai. Budapest, 1876. 130. (Halandóság 1872–73)
26. KÖRÖSI József: Budapest halandósága 1874 és 1875-ben és annak okai. Budapest, 1877. 1. (Halandóság 1874–75)

27. HALÁSZ, i. m. 31.
28. Vö. KATUS László: Budapest népességnövekedésének forrásai a XIX. században. In: Polgárosodás Közép-Európában. Tanulmányok Hanák Péter 70. születésnapjára. Szerk.: SOMOGYI Éva. Budapest, 1991. 27.
29. HALÁSZ, i. m. 204–205. alapján
30. PIKLER J. Gyula: A népesség. In: A negyven éves Budapest. Budapest, 1913. 82. 1873. évi becslült adatai alapján számítva.
31. HALÁSZ, i. m. 102. és 206–210. alapján
32. Halandóság, 1872–73. 53., 108.; Halandóság, 1874–75. 37.

ISKOLAÉPÍTÉS A FŐVÁROSBAN

A kiegyezés előtt az oktatásügy meglehetősen elmaradott volt Pest-Budán. A városi iskolák (városi nyilvános elemi iskolák, a nemzetiségek, a piaristák és az angolkisasszonyok által vezetettek) mellett felekezeti és magániskolák működtek¹ többnyire valamilyen más funkciójú épületen belül, tanteremnek kinevezett helyiségekben. „Pest városán nyugszik egész Magyarhonnak szeme, s mindenben e honnak szíve ad irányt, Pest büszke nagyságára, pompás palotáira, jó kövezetére, elemi tanodáira azonban úgy hisszük nem...”² 1866. június végén hirtelen minden iskolát bezártak: az orosz–porosz háború alatt kórházként használták őket; az új tanév pedig egy hónappal később kezdődött a kolerajárvány folytán.³ Pesten ekkor 17 városi elemi (a Belvárosban 4, a Lipótvárosban 2, a Terézvárosban 5, a Józsefvárosban 3, a Ferencvárosban 2, Kőbányán 1), 6 felekezeti (református, ágostai, skót misszió, izraelita), valamint 1-2 árvaházi iskola működött. A városiak közül hat rendelkezett saját épülettel, túlnyomó részük bérhelyiségben volt elhelyezve.⁴

AZ ÉPÍTÉSI PROGRAM

Pest városa még a népoktatási törvény elfogadása előtt programszerűen elindította nagyfokú iskolaépítési tevékenységét. 1867-ben határozta el Pest város tanácsa Gerlőczy Károly főjegyző javaslatára, hogy a városi elemi iskolák számát megnöveli, valamint a nem megfelelő tanodai helyiségek helyett külön iskolákat épít.⁵ Az iskolaépítéssel kapcsolatos szakmai feladatok előkészítésére és lebonyolítására a Békey Imre által vezetett tanügyi bizottmány volt hivatott.⁶ 1868 áprilisában hét iskola létesítéséről döntött a tanács, melyek építése nemsokára meg is kezdődött.⁷

Egyidejűleg – részben az emelkedő telekárak miatt – megindította a további iskolák részére biztosítandó telkek megszerzését. Gönczy Pál számításai szerint huszonhárom beltelket, valamint két kültelket kellett szerezni a szükséges 25 új iskola részére.⁸ A telkek kijelölése helyszíni bejárások és a telekhivataltól megkért, eladásra, illetve árverésre kerülő telkek jegyzéke alapján történt (utóbbi a nehézkessége miatt a gyakorlatban nem működött), lehetőség szerint városi telken és az iskolaszékek közelében. A sűrűbben lakott területeken már meglévő, de elavult vagy bérhelyiségben működő iskolahelyiségek helyett új épületek emelését tervezték.⁹ Ezenkívül Gönczy vizsgálta a ritkábban lakott, de hamarosan benépesülő városrészek adta lehetőségeket (a Lipótváros északi, a Belváros déli része). A Kerepesi út Nagykörúton túli szakaszának a környékére a józsef- és terézvárosi gyerekeknek egyetlen összevont iskolát javasolt a gazdasági bizottmány, ezt azonban a tanügyi bizottmány elvetette a növekvő gyermekszám és a Kerepesi út forgalma miatt. A nehézkes és lassú ügymenet következtében a kiszemelt telkek néha megszerzhetetlenek voltak (eladták vagy megemelték az árat), így a bizottmány a vásárláshoz próbálta megszerezni a döntési jogot és alkusz alkalmazását.

1868 végén jelent meg a népoktatásról szóló XXXVIII. tc. A törvény kimondta, hogy a gyermekek 6 éves koruktól 12, illetve 15 éves korukig kötelesek az iskolát látogatni. A községeknek – amennyiben felekezeti iskolákkal ez nem oldható meg – tanköteles gyermekek számára bizto-